

KATARZYNA ŁAKOMY*

„OGRODY PAMIĘCI” W SZTUCE OGRODOWEJ I ARCHITEKTURZE KRAJOBRAZU

“THE GARDENS OF MEMORY” IN GARDEN ART AND LANDSCAPE ARCHITECTURE

Streszczenie

„Ogród pamięci” to specyficzny typ przestrzeni, mogący stanowić miejsce kultu lub upamiętnienia ludzi i zdarzeń, którego najważniejszym aspektem pozostaje wiara, tradycja, obyczaj i związana z nimi symbolika elementów oraz krajobrazów. We wszystkich epokach i kręgach kulturowych występowały rytuały i miejsca związane z kultem zmarłych, pamięcią o minionych wydarzeniach i miejscach. Były one odmienne i różnicowane, zarówno pod względem formy, jak i idei, zależne od wielu uwarunkowań, zawsze jednak stanowiły strefę sacrum. Niezwykle jest także to, że od najdawniejszych czasów tworzą obszary lub budowle wpisane w krajobraz otwarty lub zurbanizowany, stanowiąc swoiste znaki w przestrzeni, niezmiennie związane z zielenią naturalną lub formowaną.

Słowa kluczowe: sztuka ogrodowa, krajobraz, cmentarz, nekropolia, sacrum, tradycja

Abstract

The “Garden of memory” this the specific type of space, which can be the place of cult or the commemoration of men and the events where the most important aspect is belief, tradition, custom and the symbolism of elements and landscapes. In all epochs and cultures there were rituals and places connected with death cult, memory about past events and places. They were different and diverse, under in relation to form and idea, dependent from many conditioning, however they were always the sacrum area. This areas from the most former times determined the space or buildings, composed in open or urbanized lanscape, makes special signs in space, connected with natural or formed greenness.

Keywords: garden art, landscape, cemetery, necropolis, sacrum, tradition

* Dr inż. arch. Katarzyna Łakomy, Zakład Sztuki Ogrodowej i Terenów Zielonych, Instytut Architektury Krajobrazu, Politechnika Krakowska.

1. WSTĘP

„Ogród pamięci” to pojęcie wieloaspektowe i złożone. Stanowi niejako nawiązanie do tematyki *genius loci* jako postawy twórczej wyrażającej się poszanowaniem miejsca, a także jego tożsamości, tradycji i historii miejsca. Właśnie historia stanowi główny element każdego „ogrodu pamięci” jako miejsca eksponującego pamięć o dawnych dziejach, minionych wydarzeniach, obiektach i osobach. Pamięć to zdolność rejestrowania i ponownego przywoływania wrażeń zmysłowych, skojarzeń i informacji, nazywana także utrwaloną przeszłością. Pojęcie to jest pokrewne z pojęciem „miejsca pamięci”, którym może być stary dąb, krzyż przydrożny, pomnik, miejsce wydarzeń historycznych. Ogród z kolei stanowi specyficzną przestrzeń kulturową, gdzie zaprojektowana zieleń wyraża i zawiera treści związane ze stylem projektowym, a jego forma jest zapisem odczuć jego twórcy, wyrazem pewnej myśli i idei. Dlatego też wydaje się, że każdy obszar zaprojektowanej zieleni, zwłaszcza zabytkowy, stanowi swoisty „ogród pamięci”, niosący oprócz funkcji użytkowo-estetycznej również głębsze znaczenia. O pamięci w ogrodzie świadczyć może zarówno zieleń, jak i kompozycja i jej elementy (rzeźby, obiekty architektoniczne, ukształtowanie terenu itp.), ale także dzieje miejsca, postacie z nim związane czy też minione wydarzenia, które zostały zapisane w krajobrazie.

2. „OGRODY PAMIĘCI” W PRZEKROJACH HISTORYCZNYCH

Pojawiające się w literaturze pojęcia: „miasto umarłych”, „ogród zmarłych”, „park pamięci”, odnoszą się do pojawiających się na przestrzeni dziejów najpopularniejszych form „ogrodów pamięci”, czyli różnorodnych miejsc kultu, nekropolii i cmentarzy. Dlatego też niniejsze rozważania będą dotyczyły zagadnień związanych jedynie z „ogrodami pamięci” jako specyficznymi formami krajobrazowymi oraz kompozycjami wchodzącymi w zakres sztuki ogrodowej. Od czasów prehistorycznych do współczesnych nekropolie posiadały odmienne kształty przestrzenne i formy stylowe. Ich kompozycja zależna była od epoki, kręgu kulturowego, religijnego, klimatu, rodzaju społeczności, kwestii ekonomicznych, politycznych oraz warunków terenowych i lokalizacyjnych. Mogły posiadać formy pojedyncze lub układowe złożonych, swobodnych lub geometrycznych i, niezależnie od uwarunkowań przyczyniających się do ich powstania, niezmiennie związane były z kultem, różnorodną symboliką, stanowiąc strefę *sacrum* wyodrębnioną z otaczającej przestrzeni (il. 1).

Il. 1. Meksyk, Teotihuacan, Aleja Zmarłych i Piramida Księżycyca, I w. n.e. (fot. J. Łakomy)

Ill. 1. Mexico, Teotihuacan, Avenue of the Dead and Pyramid of the Moon, I century (photo J. Łakomy)

Początki budownictwa megalitycznego sięgają na terenie Europy V tysiąclecia p.n.e. Do najprostszych z nich należały: menhiry, dolmeny i kromlechy (np. Stonehenge), będące pojedynczymi lub zgrupowanymi blokami skalnymi. Bardziej skomplikowaną strukturę stanowiły grobowce korytarzowe, galeriowe, skrzynkowe lub kamienno-ziemne, tworzące niejednokrotnie rozbudowane kompleksy megalityczne, wyraźnie wyodrębnione z naturalnego krajobrazu¹. Zarówno założenia, jak i pojedyncze megality były miejscami kultu, ceremonii, cmentarzami, punktami obserwacji astronomicznych oraz znakami w przestrzeni².

Od epoki neolitu po wczesne średniowiecze (Europa, Azja, Ameryka) wznoszono również kurhany – specyficzną formę grobowca w kształcie nasypu ziemnego o kształcie stożkowym lub kulistym z komorą grobową o konstrukcji drewnianej lub kamiennej, zawierającej jeden lub więcej grobów ciepłopalnych bądź szkieletowych. Epoka żelaza obfitowała również w inne obiekty grobowe charakterystyczne dla krajobrazu i kultur, w jakich powstały, m.in.: *nuraghi*³ na Sardyni (*Nuraghi di Oisni*) czy *taule*⁴ i *naveŧy*⁵ w basenie Morza Śródziemnego (zwłaszcza Majorka i Minorka).

Cywilizacje rozwijające się od lat 3500–3000 p.n.e. na terenie Egiptu i Mezopotamii rozwinęły sztukę sepulkralną w oparciu o podobne przesłanki religijne – wiarę w życie pośmiertne duszy, wyrażającą się w postaci bogato zdobionych i monumentalnych budowli grobowych, wchodzących w skład dużych założeń urbanistyczno-krajo-
brazowych.

Historia Mezopotamii w okresie od około 3500 p.n.e. do 331 roku składa się z kilku epok dominacji plemion i kultur zamieszkujących tereny pomiędzy Tygrysem a Eufratem. Do najważniejszych z nich można zaliczyć kolejno Sumerów, Asyryczyków i Achemenidów, których tradycję i zwyczaje poznajemy z pozostałości ich dzieł sztuki i architektury. Sztuka ogrodowa tego okresu jest mało znana, wiadomo jednak, iż – podobnie jak u Egipcjan – zgeometryzowane ogrody występowały jako pałacowe, przyświątynne, przygrobowe oraz przydomowe. Zwyczaje pogrzebowe tych ludów są dość różnorodne, jednak ogólne zasady pozostają podobne. Osoby z klas najuboższych chowano na cmentarzach komunalnych zlokalizowanych w miastach, bezpośrednio w płytkich dołach. Średnia klasa miała przywilej kremacji zwłok, które składano w glinianych wazach, urnach lub w bardziej okazałych grobowcach. Dostojnicy państwowi i władcy spoczywali w kamiennych sarkofagach, w komnatach grobowych, w pałacach (Kalkhu⁶, grobowce królewskie w Pałacu Północno-Wschodnim), w grobowcach wykrywanych w skałach (Persepolis⁷, grobowiec Artakserksesa III) lub mauzoleach (Pasargady⁸, grobowiec Cyrusa II). Budowle te wchodziły w skład rozległych układów urbanistycznych, składających się z otoczonego murami miasta z pałacem i założeniami ogrodowymi, czego przykładem może być oddalony około kilometr od kompleksu pałacowego grobowiec Cyrusa II, połączony z całością aleją oraz kompleksem ogrodowym (prawdopodobnie o funkcji zwierzyńca)⁹.

¹ Przykładami założeń megalitycznych mogą być położone w Irlandii Carrowmore, w skład którego wchodzi 30 grobowców o formach dolmenu, powstałe około 4100–3600 lat p.n.e., i wielki kurhan o wymiarach 11 × 70 m, zbudowany z 40 tysięcy otoczków, oraz Newgrange, powstały około 3100 p.n.e., posiadający formę nerkowatego kopca o kamiennych ścianach otoczonego przez 97 megalitów.

² Na terenie Polski budowle megalityczne związane są z występowaniem kultury pucharów lejkowatych (grobowce kujawskie) oraz amfor kulistych (grobowce skrzyniowe).

³ Nuraghi – stożkowata wieża z kamienia wznoszona nad kamiennym otłarzem w pobliżu wiosek, także o znaczeniu obronnym. Powstawały na Sardynii od XV w. p.n.e.

⁴ Taule – dwa megality w formie płyt ustawione w kształt litery T, budowane pomiędzy 1000 a 300 p.n.e.

⁵ Naveŧa – forma komory grobowej budowanej na kształcie czworoboku z kamienia o ścianach zwężających się ku górze, dających formę obrzuconej łodzi – charakterystyczna budowla Minorki epoki brązu.

⁶ Obszar współczesnego miasta Nimrud (Irak).

⁷ Kuh-e Ramat (Iran).

⁸ Dasht-e Morghab (Iran).

⁹ Innym przykładem monumentalnego układu sepulkralnego są zlokalizowane w masywie doliny Naghsze-Rustam grobowce skalne władców perskich (Dariusza I, Kserksesa, Artakserksesa, Dariusza II) o bogato

Zgodnie z przesłankami kulturowo-religijnymi, niemal wszystkie dzieła architektury i sztuki egipskiej zakwalifikować można do nurtu monumentów spełniających rolę podtrzymywania pamięci o przodkach i ich dokonaniach, zapewniających im nieśmiertelność (posągi, pałace, świątynie) czynów. Grobowce stanowią grupę budowli o różnorodnych konstrukcjach, formach i skalach. Najstarsze z nich to mastaby o formie ściętej piramidy, mieszczące świątynie, sieć korytarzy i pomieszczeń oraz właściwy grobowiec. Prawdopodobnie ich pierwowzorem były skromne grobowce wznieszone dla pierwszych władców Egiptu (np. grobowiec z I dynastii, odkryty w Nagadzie i wzniesiony z cegły suszonej o ryzalitowej fasadzie, składał się budowli z kaplicami i pomieszczeniami z zastawą grobową oraz właściwych komór grobowych umieszczonych pod ziemią). W okresie memfickim¹⁰ popularne stają się grobowce piramidalne, np. piramida schodkowa faraona Dżosera czy modyfikowane i udoskonalane piramidy w Gizie. W okresie Nowego Państwa powstają grobowce kute w skale, tzw. *hypogeum*, o rozbudowanych układach komnat, pochylni i schodów (np. grobowiec Totmesa III). Dwie największe nekropolie Egiptu – memficka i tebańska – rozciągały się wzdłuż zachodniego brzegu Nilu, tworząc rozległe kompleksy architektoniczno-urbanistyczne, stanowiące okręgi sepulkralne i miasta zmarłych. Obawa przed grabieżami i dewastacjami grobów spowodowała oddzielenie właściwego grobowca od świątyni grobowej, przybierającej postać rozległej budowli kutej w skale o bogato zdobionej fasadzie (Deir el-Bahari, świątynia grobowa królowej Hatszepsut, 1498–1483 p.n.e., il. 2).

Il. 2. Egipt, Deir el-Bahari, Świątynia grobowa królowej Hatszepsut (fot. J. Łakomy)

Ill. 2. Egipt, Deir el-Bahari, Queen Hatshepsut Tempel (photo J. Łakomy)

W okresie Nowego Państwa (ok. 1567–1085 p.n.e.) następuje największy rozwój sztuki ogrodowej. O życiu ówczesnych Egipcjan dowiadujemy się z malowideł grobowych, które oprócz scen z życia codziennego (prace w ogrodzie) przedstawiają również schematyczne plany rozplanowania ogrodów (malowidło z grobowca Amenhotepa III w Tebach). Oprócz ogrodów rezydencjonalnych – willowych i pałacowych – zakładano także ogrody przyświątynne, swoiste monumenty ku czci bóstwa lub władcy, których najważniejszymi elementami były święte jeziora, drogi wokół świątyń, powiązanie z parkiem. Powstawały także założenia zielone przy budowlach grobowych – święte gaje, sadzone tuż przed wejściem regularne grupy drzew w formie alei oraz zgeometryzowane rabaty kwiatowe (grobowiec Mentuhotepa I z ok. 1975 p.n.e.).

Jedną z dwóch ważnych kultur przedhelleńskich, które wywarły znaczny wpływ na rozwój cywilizacji greckiej, była kultura kreteńska, rozwijająca się na Krecie od około

rzeźbionych fasadach nawiązujących do pałaców, stanowiące wyjątkową nekropolię wpisującą się w lokalne formy krajobrazowe.

¹⁰ Memfis, stolica starożytnego Egiptu w epoce Starego Państwa, ok. 2686–ok. 2181 p.n.e.

3000 do 1550 p.n.e. Podstawowym typem grobowca kultury minojskiej był nadziemny grób tolosowy na planie okręgu, poprzedzony mniejszym pomieszczeniem na planie czworokąta oraz zewnętrznym otłarzem, przeznaczony zazwyczaj na pochówek całej rodziny. Forma ta ewoluowała do układów składających się np. z tolosu i kilku przylegających czworokątnych komór (Apesokari), tolosu z komorami wotywnymi, ossuarium oraz brukowanym dziedzińcem z otłarzem (Odigitria) lub dwóch tolosów, zlokalizowanego między nimi dziedzińca oraz grobowca zbiorowego na planie prostokąta (Platanos). Zakożenia te stanowiły centra kultu, lokalizowane były często na wzniesieniach, wpisując się swoją formą w pagórkowaty krajobraz Krety. Innym typem grobowca był grób izbowy, o prostokątnym rzucie, często otoczony kolumnadą, której formą nawiązywał do domostw Kreteńczyków. W okresie późnminojskim dominowały podziemne groby komorowe kute w skale z wejściem typu dromos. Tworzyły one zgeometryzowane układy sepulkralne poprzecinane drogami, wykorzystujące naturalne formy pokrycia terenu (nekropolia w Armenii).

Druga z kultur przedhelleńskich – mykeńska – rozwinęła odmienne formy budownictwa sepulkralnego. Pierwsze miejsca pochówku stanowiły groby fosowe (2200–1700 p.n.e.) i – jak nazwa wskazuje – miały postać fosy o głębokości 4–5 m, której ściany wykładano kamieniami lub zaprawą, a posadzkę otoczkami. W podobnym okresie powstawały też grobowce jamowe – była to prostokątna skrzynia z czterech kamiennych płyt przykrytych jedną taflą. Około 1600 p.n.e. zaczęto budować grobowce szybowe – kopane na głębokości 3–4 m jamy, których strop stanowiły belki drewniane i głązy przysypane ziemią, znaczone w przestrzeni kamiennymi stelami. Bardziej rozwiniętą formą budowli grobowej były grobowce komorowe, wykuwane w skale i składające się z dromosu oraz komory grobowej o kształcie półkolistym, elipsoidalnym lub trapezoidalnym. Groby tolosowe również były wykuwane w skale i posiadały podobny układ, z tym, że komorę tolosu konstruowano z bloków kamiennych tworzących pozorną kopułę, a cały zespół grobowy przysypywany był ziemią (Skarbiec Artreusza). Najbardziej znane nekropolie tej kultury znajdują się w Mykenach. Są to dwie struktury w kształcie okrągów, nazywane okręgiem A (w obrębie murów cytadeli, około XVI w. p.n.e.) i okręgiem B (starszym, poza murami), stanowiące prawdopodobnie miejsce pochówków królów (groby jamowe, komorowe i tolosowe).

Kultura grecka stanowi podstawę rozwoju sztuki w Europie. Grecy stworzyli kanony estetyki, techniki, ich kulturę cechowała równowaga pomiędzy wrażliwością a racjonalnością, wycucie harmonii i symetrii oraz poszanowanie i kult natury, uznawanej za najdoskonalszy obraz piękna. Dlatego też dokonania architektoniczno-urbanistyczne Greków wpisują się w naturalny krajobraz, wykorzystując jego walory do nowych potrzeb. Uznaje się, że właśnie w starożytnej Grecji narodziła się idea *genius loci* – ducha opiekuńczego miejsca, które należało czcić i szanować (szczyt góry, święte drzewo, święty gaj). Sztukę ogrodową cechowała prostota, charakter społeczny, a także wyjątkowe zamiłowanie do kwiatów. Specyficznym typem założeń zielonych, które zaliczyć możemy do typu „ogrodów pamięci”, były święte gaje – miejsca kultu bogów, przodków i sił natury, wyraźnie wydzielone strefy *sacrum*, początkowo mieszczące tylko otłarze, a następnie funkcjonujące jako ogrody przyświątynne, np. Apolla w Delfach i Milecie, Altis w Olimpii.

Nekropolie greckie lokalizowane były poza granicami miastami (Hierapolis) lub sanktuarium (sanktuarium Apolla w Cyrene), zazwyczaj na zboczach, wkomponowując się w naturalne ukształtowanie terenu ciągami wykutych w skałach grobowców komorowych, wykonanych z lokalnego materiału sarkofagów lub też prostych ziemnych grobów oznaczanych rzeźbioną stelą. W kulturze greckiej również występowała forma monumentu (łuki, pomniki, kolumny) stawianego w miastach, czczące wydarzenie lub osobę (Łuk Hadriana, 130 n.e., Ateny).

Najbardziej charakterystycznymi formami architektonicznymi i krajobrazowymi kultury etruskiej¹¹ związanymi z kultem zmarłych są tumulusy o kamiennej podstawie, nakryte pseudokopułą lub pseudosklepieniem (od IX w. p.n.e., np. Cerveteri), oraz groby komorowe i grobowce wykuwane w tufie w formie długich ciągów (np. Via dei Monti Ceriti, Via dei Monti della Tolfa, Cerveteri, VI w. p.n.e.), a także pojedyncze grobowce z płyt tufowych rozlokowanych w formie układu urbanistycznego miasta antycznego (np. nekropolia Crocifisso del Tufo, Orvieto, IV w. p.n.e.). Ich wnętrza, ukształtowane analogicznie jak świątynie i domy mieszkalne, miały niejako imitować otoczenie zmarłego, dodatkowo podkreślane wyposażeniem użytku codziennego i ekspresyjnymi malowidłami, często przedstawiającymi sceny bukoliczne na tle przyrody. Szczątki zmarłego przechowywano w popielnicach traktowanych dwójako: jako substytut ciała zmarłego lub jego dom. Dlatego też od epoki brązu popielnice stanowiły ważny element kultowy, których forma przechodziła kolejne fazy antropomorfizacji: od prostych dwułożkowych poprzez urny nakrywane hełmem lub jego imitacją (VIII w. p.n.e.) czy formy w kształcie głowy zmarłego (popielnica z okolicy Sarteano, 525 p.n.e.) aż do całych postaci na pokrywach sarkofagów (sarkofag małżonków z Carere, ok. 520 p.n.e.)¹².

W starożytnym Rzymie sztuka rozwijała się pod wpływami greckimi i etruskimi, a popularną formą nagrobka był tumulus (stożkowany kopiec), stela, później także większe formy architektoniczne (np. świątynie). Prawo rzymskie zabraniało grzebania zmarłych w mieście (wyjątkiem były osoby o wysokim statusie społecznym), dlatego też chowano ich poza murami, najczęściej wzdłuż wylotowych dróg konsularnych, takich jak Via Appia Antica, gdzie wśród zieleni swobodnie lokalizowane były różnego rodzaju budowle grobowe – grobowce, pomniki, epitafia, mauzolea. Dla osób z niższych klas społecznych powstawały kolumbaria, zbiorowe grobowce – cmentarze (Colombario Ebraico) z niszami przeznaczonymi na urny. W II wieku naszej ery, w związku z brakiem miejsca w miastach oraz zmianą praktyk z kremacji na bardziej popularną inhumację, powstawać zaczęły katakumby – cmentarze podziemne (np. katakumby św. Kaliksta). Różnego rodzaju formy pomnikowe i inskrypcje miały na celu przypomnienie o zmarłym, ponieważ według wierzeń tego okresu martwy rzeczywiście tracił życie w momencie, w którym o nim zapomniano. Dlatego też bardzo popularnymi formami architektoniczno-rzeźbiarskimi były różnego rodzaju monumenty¹³ stawiane w miastach w celu uczczenia konkretnej osoby (cesarza, bohatera) lub wydarzenia (posąg konny Marka Aureliusza, kolumna Trajana czy Łuk Tytusa w Rzymie).

Zagadnienia dotyczące zwyczajów pogrzebowych Słowian są tak zróżnicowane jak ilość kultur i plemion w tym szerokim pojęciu się mieszczących¹⁴. Ogólnie można wskazać jednak kilka cech wspólnych dotyczących samego pochówku. Cmentarzy-ska słowiańskie zazwyczaj lokowano poza osadą, w miejscach widokowych, w pobliżu lasów. Stanowiły nie tylko nekropole, ale także miejsce kultu, obrzędów, zebrań, wieców. Pochówki występowały w dwóch zasadniczych odmianach: jako szkieletowe – kurhanowe oraz częstsze – ciałopalne. W tej drugiej grupie wyróżnić można: groby jamowe (forma zależna od położenia i pory roku) – często obudowane były

¹¹ Kultura etruska rozwijała się od X do I w. p.n.e. w środkowej części Italii (dzisiejsza Toskania).

¹² Oddziaływania etruskie wpłynęły na wykształcenie się na Pomorzu tzw. urn twarzących (od VI do III w. p.n.e.). Ludność kultury pomorskiej o ciałopalnym obrządku pogrzebowym była chowana w grobach skrzyniowych z pionowo osadzonych płyt kamiennych, w których ustawiano kilka lub kilkanaście popielnic.

¹³ K. Łakomy, H. Hodor, *Pomnik w przestrzeni miejskiej*, [w:] „Przestrzeń i forma”, nr 7/8, Wrocław 2007, s. 410.
¹⁴ A. Błażejowski, *Obrządek pogrzebowy kultury przeworskiej na Śląsku*, Wrocław 1998; S. Kowalski, *W poszukiwaniu początków wierzeń religijnych*, Warszawa 1960; A. Książczyńska, *Ciałopalenie jako wyraz wierzeń religijnych społeczności związanych*; <http://argonauci.info/content/view/12/1>; A. Niewęglowski, *Rola obrządku pogrzebowego w badaniach ciągłości kulturowej i osadniczej w pradziejach*, [w:] „Archeologia Polski”, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1980, t. 24, s. 419-428; W. Szafranski, *Prahistoria religii na ziemiach polskich*, Wrocław 1987; S. Urbańczyk, *Dawni Słowianie – wiara i kult*, Wrocław 1991.

kamieniem i przykryte płytą kamienną lub stelą (identyfikacja w przestrzeni), groby popielnicowe oraz późniejsze groby nieckowate, pochówki warstwowe i pochówki rowkowe. W kulturze starożytnych Słowian czczono także drzewa (lipa, dąb, jesion) jako miejsca zamieszkiwane przez bóstwa (il. 3).

Il. 3. Kraków, Kopiec Krakusa (fot. K. Łakomy)

Ill. 3. Cracow, Krakus Mound (photo K. Łakomy)

Typowym grobowcem celtyckim był kurhan (prawdopodobnie przeznaczony dla osób o wyższym statusie społecznym, np. grobowiec królowej Maeve w Knocknarea z I w. n.e.), ale bardziej popularne były jednak płaskie groby szkieletowe – niewidoczne na powierzchni ziemi, gdzie zwłoki składano wprost do jamy grobowej wraz z bogatym wyposażeniem, np. uzbrojeniem u mężczyzn i ozdobami u kobiet.

Ciekawym zjawiskiem w kulturze celtyckiej była kenotafia, czyli stawianie mogił zastępczych dla osób, które zginęły, np. na morzu. Zwyczaj ten bliski jest również kulturze chrześcijańskiej. Dla krajobrazu wyspy Inishmore typowe są proste kaplice zwieńczone krzyżem, stawiane w celu upamiętnienia zaginionych marynarzy (il. 4). Celtowie czcili również święte drzewa i gaje, które według ówczesnych wierzeń zamieszkiwane mogły być przez dusze zmarłych przodków, a także inne siły nadprzyrodzone.

Il. 4. Irlandia, wyspa Inishmore, pomniki upamiętniające zaginionych marynarzy (fot. K. Łakomy)

Ill. 4. Ireland, Inishmore Island, Monuments for lost sailors (photo K. Łakomy)

W tradycji chrześcijańskiej przestrzeń cmentarza stanowiącego formę ogrodu związana jest z ideą Raju („A zasadziwszy ogród Eden na wschodzie, Bóg umieścił tam człowieka, którego ulepił”, Rdz 2,8). Jednak grzech pierworodny, jakiego człowiek się

dopuszczył, spowodował, iż został z Raju wygnany. Po raz kolejny ogród stał się miejscem świętym dzięki Chrystusowi i jego Getsemani („Wtedy przyszedł Jezus z nim do ogrodu, zwanego Gestamani”, Mt 26,36) oraz ogrodu grobu Jezusa i miejsca chrystofanii paschalnych, czyli ukazywań się Jezusa Zmartwychwstałego („A w miejscu gdzie go ukrzyżowano był ogród, w ogrodzie zaś nowy grób, tam złożono Jezusa”, J 19,41-42)¹⁵.

Wyraz cmentarz wywodzi się z czasów wczesnego chrześcijaństwa od tacińskiego słowa *coemeterium* oznaczającego miejsce spoczynku. Początkowo nekropolie chrześcijańskie w Rzymie przylegały do cmentarzy pogańskich i przyjmowały podobne formy: podziemne – katakumby (Kaliksta), i naziemne – wzdłuż dróg (Via Aurelia, Watykan). Te drugie miały formę prostokątnych pól grobowych z murańką mensą nad grobem lub formę kamiennych prostych sarkofagów. Od IV wieku zaczęto budować bazyliki cmentarne: konstantyńskie (w pobliżu grobu męczennika); stanowiące architektoniczną oprawę grobu (Piotra Apostoła na Watykanie, Pawła Apostoła przy via Ostiense, św. Jakuba w Santiago de Compostela); stanowiące grupę bazylik będącą grobowcami (Sylwestra przy via Salaria) oraz budowane w celu przechowywania relikwii pod ołtarzem i pełniące role kościoła¹⁶.

Zakaz zakładania cmentarzy w miastach zniósł synod w Bradze w 563 roku, który zezwalał na grzebanie zmarłych obok murów kościelnych (na zewnątrz i wewnątrz miasta), co spowodowało powstanie cmentarzy przykościelnych. Nazywane były *atrium ecclesiae* – dziedziniec kościelny. Od IX wieku biskupów i cesarzy grzebano w kryptach kościelnych, a od XII wieku także innych, jednak wkrótce zaprzestano tych praktyk ze względu na zmniejszającą się ilość miejsca. Najbardziej popularnym miejscem pochówków stały się więc tereny przykościelne (30 kroków od budynku kościoła), gdzie chowano zmarłych w płytkich ziemnych dołach, nieoznaczanych ze względu na szybko zmieniające się pochówki, a także niepiśmiennosc ówczesnych społeczeństwa.

Formę i lokalizację cmentarzy zakonnych wyznaczała reguła. Zazwyczaj był to teren ogrodzony, regularny, z symetrycznie rozmieszczonymi mogiłami, pomiędzy którymi sadzono drzewa owocowe (forma sadu), często z figurą, krzyżem lub kaplicą pośrodku. Przykłady takich rozplanowań to cmentarze benedyktyńskie, cysterskie itp. Z kolei we Włoszech wykształcił się typ cmentarza nazywanego *santo campo* – święty plac, w formie zielonego dziedzińca na geometrycznym narysie, otoczonego krążkami, w których umieszczano sarkofagi (Campo Santo w Pizie, 1278, architekt Giovanni di Simone)¹⁷.

Już w wiekach średnich we Włoszech zaczęto wprowadzać zakaz grzebania zmarłych w mieście, jednak na szeroką skalę został on wprowadzony dopiero w XVIII wieku. Nie była to powszechnie przyjęta zasada i wielu przypadkach cmentarze zakładano poza murami miast ze względów sanitarnych, przestrzennych czy też religijnych (poza miastem lokalizowane były cmentarze żydowskie czy protestanckie, wojenne, a także dla zmarłych w wyniku zarazy).

W Polsce w początkach średniowiecza cmentarze lokowano w grodach i miastach, przy dużych ośrodkach kultu i władzy (cmentarz szkieletowy na Ostrowie Lednickim z XI/XII–XIV w.). Wpłynęło to na kształt i układ przestrzenny cmentarza, który otoczony został wysokimi murami, a na jego obszarze powstać musiała także kaplica.

Okres renesansu i manieryzmu to przede wszystkim rozkwit nagrobnej rzeźby figuralnej. Bogato zdobiony nagrobek, projektu uznanego artysty epoki, stanowił świadectwo rodowego splendoru, podkreślenie ciągłości dynastii czy też praw fundato-

¹⁵ R. Rogowski, *Teologiczny wymiar przestrzeni – mistyka ogrodu*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne*, Wrocław 2003, s. 9-15.

¹⁶ Hasło: cmentarz [w:] *Encyklopedia Katolicka*, T. III, Lublin 1985, s. 518-522.

¹⁷ *Ibidem*.

ra do tronu. Również popularne stało się epitafium – tablica umieszczana wewnątrz kościoła, stanowiąca formę przypomnienia o zmarłym, w przypadku gdy jego zwłoki zostały pochowane poza świątynią. Na terenie Polski charakterystycznym elementem architektonicznym lokalizowanym przy świątyniach stała się kopułowa kaplica grobowa, której pierwowzorem, a zarazem najznakomitszym przykładem, stała się Kaplica Zygmuntowska na Wawelu z sarkofagami Zygmunta Starego (projekt Bartolomeo Berrecci) i Zygmunta Augusta (projekt Santi Gucci).

W komponowaniu terenów zielonych pojawiły się elementy nastrojowości, sprzyjające zadumie, rozmyśleniom filozoficznym czy kontemplacji przyrody, zgodne z tendencjami epoki, nawiązujące do epoki antycznej, zwłaszcza w detalach rzeźbiarskich przedstawiających formy alegoryczne czy symboliczne sceny mitologiczne. Stosowane były także elementy małej architektury w formie świątyń, mauzoleów oraz popularnych waz i urn (np. Villa d'Este w Tivoli). Wyjątkową formą krajobrazu komponowanego stał się także układ kalwaryjski, będące formą pamięci o wydarzeniach zapisanych w księgach Nowego Testamentu i związanych ze śmiercią Jezusa Chrystusa, a stanowiące jednocześnie przetransponowany model miasta Jerozolima (np. Kalwaria Zebrzydowska).

W okresie baroku i rokoka kontynuowano tradycje poprzednich epok. Stawiano bogato zdobione i rozbudowane formy grobowców w stylistyce sztuki i architektury epoki, natomiast cmentarze zakładano na czworobocznym narysie, otoczonym murami z kaplicą pośrodku. Również układy kalwaryjskie przyjęły bardziej monumentalne formy, pełne przepychu i zaskakujące efektami scenograficznymi (Bom Jesus do Monte w Portugalii, il. 5). W założeniach ogrodowych chętnie stosowano grupy rzeźbiarskie przedstawiające sceny mitologiczne, stawiano posągi na cześć wybitnych osobistości, a także obiekty przywodzące na myśl odległe egzotyczne krainy (Domek Chiński w Parku Sanssouci w Poczdamie).

Il. 5. Portugalia, Bom Jezus do Monte (fot. K. Łakomy)

III. 5. Portugal, Bom Jezus do Monte (photo K. Łakomy)

W XVIII wieku ogród zaczęto rozpatrywać w kontekście medytacji nad śmiercią. Stał się on miejscem pamięci, wspomnień, melancholii, a do refleksji zachęcały symbole i artefakty pogrzebowe – wazy, urny, inskrypcje, często także symboliczne grobowce, monumenty, popiersia, organizowane niekiedy w formie lapidariów. Powstawały projekty teoretyczne, mające na celu stworzenie nowych przestrzeni pełnych znaczeń, m.in. Claude'a Nicolasa Ledoux (grobowiec Newtona) czy Pierre'a Giraud (*Monument Sepulclar*). W epoce romantyzmu rozwinął się nurt projektowania cmentarzy w formie malowniczych parków sentymentalnych, gdzie istotną rolę odgrywał

nastrój współtworzony przez krajobrazy, zieleni oraz obiekty architektoniczne (Ermenonville w Anglii), a także nurt parków arkadyjskich (Arkadia koło Nieborowa), nawiązujących do mitologii greckiej.

W XIX wieku pojawiły się także założenia upamiętniające wydarzenia lub osoby, pomyślane jako *Chaps de Repos* – pola pamięci (np. Champs-Élysées w Paryżu), oraz najbardziej popularna forma cmentarza jako parku publicznego uformowanego w naturalnym krajobrazie (np. Mount Auburn w USA, Père-Lachaise we Francji).

Il. 6. Berlin, Ogród Wypędzonych przy Muzeum Żydowskim (fot. K. Łakomy)

III. 6. Berlin, Garden of Exile, Jewish Museum (photo K. Łakomy)

We współczesnym rozumieniu „ogród pamięci” to przede wszystkim cmentarz stanowiący wydzieloną przestrzeń przeznaczoną do grzebania zmarłych¹⁸. W XX wieku dominujące formy stanowią: cmentarze parkowe i leśne, cmentarze wojenne z I i II wojny światowej, miejsca pamięci narodowej (Muzeum Stutthoff w Sztutowie). Najbardziej widoczne są cmentarze komunalne, które od lat powojennych zaczęły zatracać formy tradycyjne i estetykę przestrzeni. Istnieje także grupa obiektów ogrodowych i krajobrazowych charakterystycznych dla XX i XXI wieku, dla których sformułowanie „ogród pamięci” jest najbardziej adekwatne. Są to wszelakiego rodzaju rozległe założenia zielone: ogrody i parki lub założenia urbanistyczne – place i formy pomnikowe niestanowiące miejsc pochówku, lecz będące symbolicznymi obszarami upamiętniającymi ważne wydarzenia historyczne (pomnik upamiętniający bitwę pod Cedynią w 972 roku), stanowiące wyraz hołdu dla zmarłych, poległych, zamordowanych (Muzeum-Miejsce Pamięci w Bełżcu), czy też stanowiące formę ekspresji artysty dotyczącą dawnych lub współczesnych zdarzeń (Ogród Wypędzonych przy Muzeum Żydowskim w Berlinie, architekt Daniel Libeskind, 1999, il. 6). Niezależnie od formy, istotną rolę w tych obiektach pełni alegoryczna wymowa kompozycji przestrzeni i jej elementów, wywołująca silne przeżycia emocjonalne.

PODSUMOWANIE

Powyższe wywody wskazują, iż pojęcie „ogród pamięci” jest niezwykle szerokie, metaforyczne i można je rozpatrywać na podstawie wielu różnorodnych aspektów.

¹⁸ Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych z dnia 31 stycznia 1959; Ustawa o grobach i cmentarzach wojennych z dnia 28 marca 1933; Rozporządzenie Ministra Infrastruktury z dnia 7 marca 2008 w sprawie wymagań, jakie muszą spełniać cmentarze, groby i inne miejsca pochówku zwłok i szczątków.

Określić go można jako obszar świadomie zakomponowany, którego nadrzędną cechą, obok waloru estetycznego, stanowią głębsze wartości, które sprzyjają wyciszeniu, medytacji, zadumie i przywoływaniu wspomnień. W miejscach tych dla potencjalnego użytkownika, oprócz przeżycia estetycznego, najważniejsze jest doznanie duchowe przestrzeni, stanowiącej – niezależnie od formy, religii czy lokalizacji – strefę *sacrum*.

Każdy twórca oraz odbiorca przestrzeni jest jednostką indywidualną, postrzegającą otaczającą go rzeczywistość odmiennie. Nie istnieje zatem jednoznaczna odpowiedź na pytanie, czym jest „ogród pamięci”. Ogród – jako forma zakomponowanej zieleni – może przekazywać pamięć poprzez swoją kompozycję, formę, nawiązania, analogie, podobnie jak znajdujące się w nim obiekty zarówno architektoniczne, jak i roślinne. O pamięci może świadczyć niewielka figura, monument, świątynia czy też nawiązania i analogie do miejsc wydarzeń oraz symbole wywołujące konkretne skojarzenia.

Dlatego też rozważania związane z „ogrodami pamięci” mają na celu próbę stworzenia ich typologii, w zależności od różnych czynników, jakie je ukształtowały, form, jakie przybrały, czy też emocji, jakie wywołują. Istotne jest rozpatrywanie cech indywidualnych tych obiektów na konkretnych przykładach lub ogólniej w przekrojach historycznych, cechach grup stylowych, wyznaniowych, lokalizacyjnych itp.

Współcześnie konieczne wydaje się podniesienie świadomości społeczeństwa w kwestii wymowy symboli i znaków tych obszarów w krajobrazie, które stanowią element tradycji i kultury. Również poznanie ich wartości, jako terenów o walorach historycznych, architektonicznych, społecznych czy religijnych, oraz wpływu ich znaczenia na dziedzictwo kulturowe umożliwi stworzenie kompleksowego programu ich ochrony i konserwacji. Wiedza na temat historycznych form i symboliki tych obszarów powinna stanowić nadrzędną zasadę w projektowaniu nowych „ogrodów pamięci”, które swoją formą przestrzenną oraz elementami architektonicznymi powinny nawiązywać do tradycji i idei *sacrum*.

LITERATURA

- BOEHLKE H.K., *Friedhofsbauten: Kapellen, Aufbahrungsraume, Feierhallen, Krematorien*, München 1974.
- Cmentarze. *Słynne nekropolie Europy*, Warszawa 2000.
- FORSTNER D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 2001.
- KERRIGAN M., *Historia śmierci*, Warszawa 2009.
- KOLBUSZEWSKI J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.
- ŁAKOMY K., *Sacrum przestrzeni cmentarzy w odmiennych tradycjach kulturowych*, [w:] „Ogród sakralny – idea i rzeczywistość”, materiały VII Międzynarodowej Konferencji o Architekturze i Sztuce Sakralnej z cyklu: „Kościoły Naszych Czasów”, Sacro Expo 2008, Kielce 2008, s. 71-79.
- MAJDECKI L., *Historia Ogródów*, T. 1, 2008.
- MAJDECKI L., *Historia Ogródów*, T. 2, 2009.
- MAJDECKA-STRZEŻEK A., *Zieleń obiektów sakralnych w Polsce – tradycja i współczesność*, [w:] *Ogrody przyświątynne i klasztorne*, Wrocław 2003, s. 99.
- Nekropolie, kirkuty, cmentarze*, (red.) M. Opęchowski, A. Łazowski, tom II, Szczecin 2005.
- SIEWNIAK M., MITKOWSKA A., *Tezaurus sztuki ogrodowej*, Warszawa 1998.
- SOBCZAK A., *Poradnik cmentarny: kościelne i cywilne normy prawne o cmentarzach i chowaniu zmarłych wraz z orzecznictwem*, Gniezno 2003.